

КОДИФІКАЦІЯ ПРИЙМЕННИКА В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИКАХ XVI–XVII СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена розгляду прийменника як частини мови в українських граматиках XVI–XVII століття. Проведено аналіз цієї мовної одиниці на основі праць теоретиків тогочасної української мови – Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Івана Ужєвича.

Ключові слова: прийменник, історія мови, граматика, відмінкова система, частини мови.

Кодифікатори слов'янського мовознавства, зокрема українського, віддавна користувалися загальними граматичними трактатами, перекладеними з грецької та латинської мов. Вплив класичних граматики був досить відчутний, оскільки для українських граматистів вони були єдиним зразком та основою для створення власних оригінальних праць. Об'єктом дослідження у граматиках стала церковнослов'янська мова, яка до XVIII ст. була однією із найпоширеніших міжнародних писемних мов Європи. Тут присутній ще й екстралінгвальний фактор – добре відомі давні українські культурні та релігійні зв'язки з візантійським світом, де мовним посередником була саме старослов'янська мова, якою здійснювалися найдавніші переклади з грецької та на основі якої сформувалася церковнослов'янська мова [3: 38-39].

Перші оригінальні праці з питань української граматики відомі від кінця XVI ст. Головним здобутком цих граматики було те, що їх автори виявили й описали специфічні особливості української мовної системи. Найвидатнішими теоретиками староукраїнської мови були Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький та Іван Ужєвич.

Лаврентій Зизаній у праці “Граматіка словенска” (1596) в параграфі “**С** предлозь” (частина “**С** егмологія”) визначає прийменник як “часть слова скланяема, пре(д) иными слова част(ь)ми полагаема” та подає сімнадцять прийменників (прийменник *по* повторюється двічі): *въ, къ, съ, пре(д)/предо, на(д)/надо, по(д)/подо, ѡ, на, по/по нас, при, у, ѡ(т), изъ, чрезъ, по/ве(д)лугъ, ради, въмѣсто* [1: 81]. Автор вказує на те, що прийменниками можна кваліфікувати і такі мовні одиниці, як *въ(з), въсь, про, пре, разъ*, однак лише тоді, коли вони є префіксами у складі інших слів: *въ(з)вышаю, въсходжу, прорече, презирає, ра(з)грабленіє*. Ці прийменники, на думку автора, можуть вживатися із чотирма відмінками: родовим, давальним, знахідним та орудним. У параграфі “**С** сочиненіи пре(д)лого(в)” автор граматики розглядає кожен прийменник окремо, вказуючи на сполучуваність з певним відмінком:

род(ь)ный: *ѡ(т), изъ, ради*

дателный: *по або ведлугъ*

винителный: *у, чрезъ*

творителный: *къ, съ*

род(ь)ный, винительный: *въмѣсто*

дательный, винительный: *въ, w, на, по, при*

творительный, винительный: *пре(д)/предо, на(д)/надо, подь/подо* [1: 82]

Лаврентій Зизаній подає короткі приклади вживання прийменника з іменником або займенником: *въ церкви, къ мнѣ*. Варто зауважити, що прийменник *ради*, на відміну від інших, вживається у постпозиції: *на(с) ради, авраама ради, мене ради*. На можливі семантичні відношення Л. Зизаній не вказує.

В. Німчук, характеризуючи граматику Л. Зизанія, говорить те, що це перша спроба осмислення церковнослов'янської фонетичної й морфологічної систем, виявлення її специфічних особливостей, також тут вперше кодифікується, нормалізується церковнослов'янська мова східнослов'янської редакції, зокрема є чимало вкраплень із рідної авторові граматики української мови [4: 151].

Праця М. Смотрицького “Грамматіки Славенскиа правилное Свнтагма...” (1619) є надзвичайно ґрунтовною та продовжує тенденції введення українських живомовних елементів у граматичну систему церковнослов'янської мови. Вона написана за зразком грамастик грецької мови, з якими був добре ознайомлений автор. Граматику М. Смотрицький поділяє на чотири частини: орфографія, етимологія, синтаксис, просодія. У другій частині “Ω етѣмологїи” М. Смотрицький вказує на традиційні вісім частин мови: “Има”, “Мѣстоименїе”, “Глаголь”, “Причастїе”, “Нарѣчїе”, “Пре(д)логъ”, “Союзъ”, “Ме(ж)дометїе”. У параграфі “Съ предлозъ” автор дає таке визначення прийменників: “Предлогъ есть часть слова нескланяемаа инымъ слова частемъ сложнѣ и сочинителнѣ предлагаемаа” [5: 191]. Прийменниками є, за М. Смотрицьким, 20 одиниць: *оу, w(m), из або съ, во, со, на, над, w або wб, по, по(д), пре(д), при, до, ко, за, вос, нис, рас, пре, про*. Як і в грецьких граматиках, до прийменників зараховано і префікси. Прийменники *из(ь)* і *съ* автор вважає варіантами одного слова. На думку В. Німчука, у цьому відчутний вплив української мови, де давні *изъ* та *съ* унаслідок фонетичних змін зійшлися в одній формі з (*із, зі*) [4: 180].

Варто зауважити, що об'єктом дослідження М. Смотрицького була не просто граматична система церковнослов'янської (старослов'янської) мови. Автор узяв за основу форму церковнослов'янської мови, що зазнала певного впливу української та білоруської мов і використовувалася на території України і Білорусії [2: 75]. Далі у другому розділі в пункті “Съ Падсѣже Пре(д)лога” М. Смотрицький веде мову про те, що прийменники можуть використовуватися у п'яти відмінках, вказує, у якому саме відмінкові повинен вживатися той чи інший прийменник:

родительный: *оу, w(m), из або съ, до*

дательный: *ко, по сказуемое Рвсски ведлугъ*

винительный: *за*

творительный: *со*

сказате(л)ный: *при, n(p)о сказуемое Рвсски послѣ*

винительный и творительный: *пре(д), на(д), по(д), за*

винительный и сказате(л)ный: *во, w або wб, на* [5: 192]

Автор граматики подає прийменники, які можуть сполучатися з іншими дієсловами, тобто можуть бути префіксами (“овїи глѣw(m) сочинителнѣ и сложнѣ пре(д)лагаемїи”):

оу, w(m), из або съ, во, со, на, на(д), w або wб, по, по(д), пре(д), при, до, за (оухожю, w(m)хожю, исхожю, вхожю, схожусь, нахожю, на(д)хожю, wбхожю, похожаю, по(д)хожю, предиду, прихожю, дохожю, захожю); “сложнѣ точію пре(д)лагаеміи сѹть”: *вос, нис, рас, пре, про (восхожю, нисхожю, расхожусь, прехожю, прохожю)*.

У третьому розділі “**Ґ** Свнтаѣи” в параграфі “**Ґ** сочиненіи предлога” М. Смотрицький більш детально описує кожен прийменник, вказуючи на його значення та використання з певним відмінком. Серед прийменників, які вживаються з родовим відмінком, автор наводить додатковий варіант прийменника *из(ь) – ис*, а як приклад подає цитату з Біблії (*со готовагw жилища своегw*), фіксує таким чином ще один варіант. Характеризуючи вживання прийменників із знахідним відмінком, учений зазначає, що префікси *воз-* та *вос-* можуть використовуватися замість прийменника *за*: *блг(д)ть во(з)блг(д)ть; злад во(з)благал*. Щодо прийменників *во* або *въ, на, пре(д), на(д), по(д)*, то автор пояснює читачам, із якими відмінками та у яких випадках потрібно їх вживати. Якщо один із цих прийменників виражає рух, тоді потрібно використовувати знахідний відмінок (*во всю землю изыйде вѣщаніе ихъ; Возве(д)зи на Г(с)да печаль твою и той тл препитаеть; молитвы твоа и мл(с)тына твоа възйдоша пре(д) Бга; На(д)негоже оузриши Дха сходяща; по(д) твою мл(с)ть прибѣгасмь Бѣс Дво молитвъ нашихъ неспрзри*), якщо ж “станіє” – орудний відмінок (*Во цркви столце славы твоа; на камени ма вѣры оутверди; грѣх мой предо мною есть выну; поставленъ есмь царь w(m) негw на(д) Сѣвномъ горою стіою егw бѣвѣщай повеленіе Г(с)дне; w(m)ци ваши вси по(д) wблако(м) быша*) [5: 230]. Проте ознаки статичності або динамічності самі прийменники виражати не можуть, ця характеристика притаманна дієсловам. На основі тих же диференційних ознак автор розрізняє вживання прийменника *w* або *wб*. Окремим пунктом “**Ґ** различіи пре(д)лога *по* и *w* сочиненіи егw” М. Смотрицький розглядає вживання цього прийменника.

Прийменник ПО	
Значення	Відмінок
ве(д)лугъ	давальний
по жестокому твоєму и непокалнному ср(д)цу; по имени твоєму и житіє твоє; повелими прийти къ себѣ по водамъ	
послѣ	місцевий
по сихъ другаа повѣствовати имамъ; по страсти ше(д)ша на гробъ твои(и) жены	
за, длл, вслѣдъ	місцевий
положю душу мою по тебѣ; ревнуд поревновахъ по Бѣѣ Вседержители; Гради по мнѣ	
до, по	знахідний
по тебе слово недалечае; по душѣ твою прийдоша Англи Бжїи	

М. Смотрицький розглядає й семантичну структуру прийменника *за*. Якщо прийменник вказує на час, тоді вживається з родовим відмінком: *за оутра оуслыши г(с)ла мой Црю мой, Бже мой; за Царл Конста(н)тіна и Матере егw Єлены*; якщо *всплть, вмѣстw, вину, длл, пре* – із знахідним: *иди за мл Сатано; во(з)даша ми злад за благал но за бе(з)законїа наша навель еси сіа на насъ; за грѣшники оумре бе(з)грѣшний; за скудость наказанныхъ мужей*; якщо *вслѣдъ* – з орудним: *иди за мною* [5: 232].

М. Смотрицький звертає увагу на подвоєння прийменників при дієсловах, один із яких є префіксом, а інший – самостійною мовною одиницею: *w(m)хожу w(m) тебе, сниде с нбсе, вниду в домъ, зайде за вблакъ, согласисл с нимъ, надиде на(д) ма, подиде по(д) ма, предиде пре(д) лицемъ моимъ, при мнѣ прийде* [5: 233].

Кожен прийменник ілюстрований реченнями та словосполученнями з Біблії. Параграфи про прийменник є одними із найменших у граматиці; інформація про прийменник викладена досить стисло, найбільше уваги присвячено самостійним частинам мови. Учений не розрізняє префіксів та окремих мовних одиниць (наприклад, *в, до, на* тощо) і зараховує їх до прийменників. Проте, варто зазначити, що порівняно з граматику Л. Зизанія, прийменник як частина мови у М. Смотрицького описаний більш глибоко та детально. Особливої новизни та повноти викладеному матеріалу додає виділення М. Смотрицьким у відмінковій системі церковнослов'янської мови місцевого відмінка.

Значний внесок у розвиток української граматичної науки зробив Іван Ужєвич. Його праця “Граматыка словенская, написана пре(з) Іоанна Ужєвича слованина славной Академіи пари(з)скои в(ь) теологіи студента в(ь) Парижу” (1643) написана латинською мовою, а парадигми відмін, дієвідмін, приклади слів, словосполучень та речень – на основі живої української та інших слов'янських мов, а також друківаних церковнослов'янських граматики. І. Ужєвич уперше у історії українського мовознавства лінгвістично опрацював староукраїнську мову, хоча і виникали певні труднощі під час опису специфічних українських граматичних особливостей за допомогою латинської термінології [4: 198].

ГраMATика І. Ужєвича містить параграф про сполучуваність прийменників. До класу прийменників учений зараховує *до, у, з той страны, з вной страны, вколо, за, за крола, подле, ведле, ведлугъ, подлугъ, мимо, близко, безъ/без, вкромъ, прочъ, впрочь, кромѣ, длаъ, потай, презъ, черезъ, вд/вт, к/ку, противко/противъ/напротивъ, на, подъ, межи, надъ/надо, предъ/предо, вбъ, при, по, в/во, в, з/зо* [6].

Із родовим відмінком вживаються прийменники *до, у* (у значенні *коло, при*), *з той страны, з вной страны, вколо, за, за крола, подле, ведле, ведлугъ, подлугъ, мимо* (у значенні *поза*), *близко, безъ, вкромъ, прочъ, впрочь, кромѣ, без, длаъ, потай, презъ, черезъ, з, вд або vt; з давальним відмінком вживаються ку, к, противко, противъ, на противъ*; із знахідним відмінком – *по, за, на, подъ, межи, надъ, предъ*; з орудним відмінком – *предъ, с, з*. Для означення руху або спокою прийменники *за, на, подъ, межи, надъ, предъ, вбъ* вживаються із знахідним та орудним відмінками [6].

І. Ужєвич вказує також на особливості вживання прийменників з та *в*, які “заради милозвучності іноді приймають до себе голосну *о*, як-от: *зо всеми, во всихъ*”, а також прийменників *надъ* і *предъ*, які кінцеву голосну *ь* змінюють на *о*, як-от: *предо мною, надо мною* [6].

В. Німчук, досліджуючи цю граматику, вказує на те, що всі правила вживання прийменників відображають український загальнонародний синтаксис і тільки конструкція з *предъ* у значенні «через, унаслідок» (*не моглеъмъ предъ хоробою до тебе приехати*), на думку дослідника, відбиває діалектний синтаксис прийменника *перед*, для прикладу, у конструкціях причини закарпатських говірок: *ни гóден-им перед тóбóу уснóти*, хоча таке значення сполуки властиве і ставропольській, і сучасній польській мові [4: 195].

Отже, наприкінці XVI–XVII ст. в Україні відбувся значний розвиток граматичної думки. Основними працями, які вперше системно, структуровано розкрили граматичну систему української мови, були граматики Л. Зизанія, М. Смотрицького та І. Ужєвича. Прийменник проаналізовано як окрему частину мови, яка є незмінною, проте може сполучатися з іншими частинами мови в усіх відмінках, крім називного. Зроблено спроби виділити певні семантичні значення цієї мовної одиниці, головно за критеріями “статика” і “динаміка”. Досить ґрунтовно та повно проаналізовано сполучуваність прийменників у різних відмінках. Праці перших українських граматистів стали основою для наступних наукових досліджень з граматики української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Зизаній Л.* Граматика словенська [Електронний ресурс] / Лаврентій Зизаній ; підготовка факсимільного видання та дослідження пам’ятки В. В. Німчука. – Київ : Наукова думка, 1980. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/>.
2. *Кралюк П. М.* Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. / П. М. Кралюк. – Острог : Видво Національного університету “Острозька академія”, 2007. – 208 с.
3. *Мандрик Н.* Розвиток граматичної думки в Україні XIV–XVII ст. / Н. Мандрик // Збірник наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету “Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії”. – Рівне : РДГУ, 2008. – Вип. XVI. – С. 37–41.
4. *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 223 с.
5. *Смотрицький М.* Граматика слов’янська [Електронний ресурс] / Мелетій Смотрицький ; підготовка факсимільного видання та дослідження пам’ятки В. В. Німчука. – Київ : Наукова думка, 1979. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>.
6. *Ужєвич І.* Граматика слов’янська [Електронний ресурс] / Іван Ужєвич ; підготовка до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. – К. : Наук. думка, 1970. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/uzhgram/uz.htm>.

Стаття надійшла до редакції 22.07.13

О. Гайда, преподаватель

Тернопольского государственного медицинского университета

КОДИФИКАЦИЯ ПРЕДЛОГА В УКРАИНСКИХ ГРАММАТИКАХ XVI–XVII ВЕКА

Статья посвящена рассмотрению предлога как части речи в украинских грамматиках XVI–XVII века. Проведен анализ этой языковой единицы на основе трудов теоретиков тогдашнего украинского языка – Лаврентия Зизаня, Мелетия Смотрицкого и Ивана Ужєвича.

Ключевые слова: предлог, история языка, грамматика, надежная система, части речи.

O. Haida, lecturer,
Ternopil state medical university, Ternopil

**PREPOSITION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN GRAMMAR
TEXTBOOKS OF THE XVI–XVII CENTURIES**

The article is devoted to consideration of preposition as part of the Ukrainian language in grammar textbooks of the XVI–XVII centuries. The analysis of the linguistic unit is based on works by such theorists of contemporary Ukrainian language as Lavrentii Zyzanii, Meletii Smotrytskyi and Ivan Uzhevyeh.

Key words: *the preposition, history of language, grammar, case system of language.*